

310.

C. I. 2

ՄԱՐՏ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

«Հնչակ» լիբերալ գաղափարական և համեմատաբար անհիմն անհատական սեփականությունը նկատելով Կոստանդնուպոլսի պաշտոնական լիբերալ ասիլ ետքը պիտի հրատարակուի ՄԱՐՏ անունով:

ՀԱՍՏԻ

M. FRANK
58, RICHMOND ROAD, BAYSWATER,
(ENGLAND) LONDON, W.

ՇԱՏ ԶԻ ԽՕՍԻՆՔ

Հնչակեան Կոստանդնուպոլսի Պաշտոնական լիբերալ ասիլ ետքը պիտի հրատարակուի ՄԱՐՏ անունով:

Մեր անցեալը, մեր փորձառութիւնը, զօրեղ կազմակերպութիւնը որով օժտուած ենք կը ծանրացնեն մեր վրայ այնպիսի պարտականութիւններ որոնց կն թարկուած չեն ուրիշ ոչ մէկ հայ անհատ, ուրիշ ոչ մէկ Յեղափոխական Կոստանդնուպոլսի:

Հայ Յեղափոխութիւնը մինչև հիմա բարձրացող զրօշակ մը որուն վրայ գրուած է «Մահ կամ Ազատութիւն» այդ նշանաբանը բարեփոխելու ժամանակը հասած է: Ձեռքնք «Մահ»ը, պահենք միայն «Ազատութիւն»ը: «Ազգային Ազատութիւն» կը բաւ մեզի, աւելորդ է «Ազգային Մահը»: Հերքէ և որչափ մեծ ոտնք: Ժողովուրդները երբ կ'առաջադրեն մեծ նպատակ մը, ուշ կամ կանուխ կը ժամանեն հոն, կեղբոնացիներով իրենց բարբ խելքը, բոլոր ուրիշ հասանքով միջոցներուն վրայ: Մահը մեզի նպատակակետ չընտրենք, մահը թող գուրս նետուի մեր ազգային ծրագրէն: Մեծնիլը դժուար չէ, այդ տեսանք. գեպի ազատութիւն միայն դիմենք չեղտակի: Դատ ապառաժուտ և ճամբան, բայց խելքը ուժանակ մին և որ կը փշրէ ամէն ժայռ: Քիչ մըն ալ փորձենք խելացի ըլլալ:

Խելքի տառջին ապացոյցը անխօսուկ բերանն է: Եթէ քննենք հայ ժողովրդին ազնւոյնուն պատճառները, Էն գտնար կը գտնենք անյաղ աննշր շատախօսութեան: Ամբարտաւոր որ կը կանգնի զեմերինս ու կ'արդիւ գեպի ազատութիւն յառաջացումը, շատախօսութիւնն է: Հայր ան կը պաշտէ որ շատ կը խօսի:

Երբ ազգային պատերազմն է որ կը մղուի, հայուն և լիբերալ միջև կայ տարբերութիւն մը որ անբաղկատելի առաւելութիւն կ'ընծայէ մեր լիբերալին: Թիւրքը կը զօրէ, հայ կը խօսի: Երբ Մեծ-Մարգարայանը մեզի ջարդելու որոշումը տուաւ երբեք իր լիբերալուն մէջ առաջուց չի պօսաց թէ «Հայերը պիտի ջարդուին», բնականաւոր. սուրին և տապաքին հանած ուրբերուն միշտ ընկերացաւ «Շնորհիւ Վեհ. Սուլթանին հայրախընամ հոգածութեան» յանգերգը:

Հայուն համար ան է մեծ հայրենասէրը, ան է իմաստուն քաղաքագէտը, ան է ճշմարիտ յեղափոխականը որ տանիքներուն վրայէն կը հռչակէ թէ ուր պիտի կատարուի շարժում մը, ո՞րն է ապստամբութեան յարմարագոյն վայրը, Թիւրքին ինչ անձանօթ ճամբաներ կան զէնք փոխադրելու համար լեռներու գագաթը, սահմանադիմելու քանի՞ հոգի անցան տողին, Էրբ, ո՞ր օր, Էր ժաման:

Էրպալայի ու Ամերիկայի հայերու կողմէն հրաւիրուած լիբերալներ և միանգամայն Պոլսոյ օրագիրները հաստատաբար կարգացող հայը դիտած է թէ, միշտ զուգահեռութիւն կայ Էրպալայի և Ամերիկայի հայոց հրատարակած լուրերուն ու լիբերալ կառավար

ութեան ձեռք տաւ զգուշական միջոցներուն և զինուորական փոխադրութիւններուն միջև: Երբ հայ լիբերալ մը կը հրատարակէ թէ «Ստան ասպետութիւն կը պատրաստուի», լիբերալ որ նախապէս մտքէն չէր անցնէր թէ այդ լեռներու սարերը յոյսեր կը հանգչին, ահա կ'արթնայ ու հոն կը գործէ իր բոլոր ուշադրութիւնը, հոն կը լծուի իր ուժը: Եւ խելօ մարդը որ գաղտնածածուկ ճամբաներէ ամիսներով քալեր է, քալեր է, միջիւնի լուսնիմար, օձի խորամանկութեամբ որպէս զի ծածուկ ամէնէն քննէ կոռուներ ու պատրաստէ ապագան, ահա իրմէն առաջ հասած, Ստանոյ լեռներուն վրայ ստանաւ կը գտնէ համբաւ իր խորհուրդներուն, առանց փամփուշտի մը ընկերակցութեանը սակայն, առանց հրացանի մը օժանդակութեանը:

«Մեր վստահ հայ քաջերը անցել են սահմանագրութիւն» կը գոչէ ուրիշ մը. այդ լիբերալ Պոլիս հասնելուն յաջորդ օրը լիբերալ օրագիրները կը հաղորդեն թէ «Բաղէշի կիսամաշտը հրաման տուաւ շտապ վանքի երթալու»: Եւ շատ ատեն չանցած վանքի ջարդը:

Ձը խօսինք ուրիշ նահանգներու մասին, չը յիշատակենք ուրիշ ձեռնարկներու միջոցը: Նիւ-Եօրքէն Լոնտոն, Լոնտոնէն Փրնէշ, Փրնէշէն ամէն կողմ կառաւի և, մեղեդին է մըցումը պատուելու, բզկտելու համար ազգային, չըսենք գաղանձիքի մը, մինչև իսկ ամեն նախնիքի բզկէ մը վարագոյրն անգամ:

Ու և է ժողովուրդը երկիւղած լուսնիմար ծածուկ կը պահէ հակառակորդ մը իր ազգային խորհուրդներէ. կեղծիկը ազգային գերագոյն պարտականութիւն է. պատերազմական գաղանձիքները խոսկալի զգուշութիւններով կը լծագոյն. իսկ երբ կոխէ կ'սկսի, զինուորական շարժումի մը էն չնշին լուրն իսկ նախապէս հաղորդող լիբերալ մասնիչ մըն է, գաւաճան մըն է նոյն իսկ այն երկիրները որ անսահման և մոմայի ազատութիւնը: Իսկ երբ հայը կը պատրաստուի մարտնչելու իր դարաւոր լիբերալին զէմ, իր ամէնէն սուր պարտականութիւնը կը նկատէ, յաղթանակի անփոխարինելի ապահովութիւնը կը համարէ բարձրագոյն հռչակից եղածն ալ չեղածն ալ, ըլլալիքն ալ չըլլալիքն ալ, մանաւանդ չեղածը ու նամանաւանդ չըլլալիքը. ինչ կայ որ, թող լիբերալն մեզի զէմ կազմէ և պատրաստ գտնուի ամէն պատահականութեան համար:

Թրքական կայսրութիւնը այս շատ տկարացած է. հիւանդութեանը երկրորդ աստիճանն ալ անցնելով արդէն երրորդ մասը հիւանդութեանը մըն է. և սակայն այդ կիսամեծ վիճակին մէջ իսկ տակաւին կը ներկայացնէ կազմակերպութեան մարմին մը ամէն տեսիլութիւնները: Ունի իր բանակը, իր զինանոցներով, իր գանձը. և կարծես զոյնը՝ դուռնի մը, միամիտ խորհող ու հրամայող անպատասխանատու զուռ մը, սրուն կուրօրէն կը հնազանդին միջոցաւոր մեղեման ժողովուրդներ: Չինուորական ու քաղաքական այդ կանգնել իշխանութեան զէմ յաջողութեամբ կ'աւելու համար գտնէ քիչ մը գաղաւթապահութիւնը չափազանց զուհոգութիւն է:

Եւ ինչո՞ւ այս շատախօսութիւնը որ անցեալին մէջ մոտնութիւն մը կրնայ համարուիլ, ու ներկային համար ալ՝ գաւազնութիւն մըն է երբ կը հրատարակուին, ժողովուրդը շրջանելու ու խորելու նպատակաւ, զոյնով չունեցող, ծրագրիներ, լիմարախորհուրդ առաջարկներ որոնք լիբերալն աշարժութիւնը ստանալէն ցնդել գտն ուրիշ օգուտ չեն կրնար արտադրել: Այդ «ինչո՞ւ» ինչ քննութեանը հիմկահիմա չենք մոտենք,

տիկուր իրողութիւնը մասնաւոր ընելով կը բաւականանանք: Ըսուած է թէ «ամէն ժողովուրդ արժանի է անկառավարութեան զոր ունի»: Ինչո՞ւ կրնար մենք ալ ըսել, «ամէն ժողովուրդ արժանի է անկառավարական ներուն զոր կը վայել»: Այսքան զարհուրելի փորձութիւններէ վերջ, այսքան դանաթոյն բաժակներէ յետոյ հայ ժողովուրդը արդեօք չզգա՞ր տարբեր առաջնորդութեան մը պէտքը:

Հնչակեան Ընդհանուր Ժողովը վերջ գրաւ, գտնէ իր Կոստանդնուպոլսի համար, բաղադրողներ, հետեւաբար և շահախնդիր առաջնորդներու, ուստի և հայ ժողովուրդը Հնչակեան պաշտոնականութիւն մէջ ալ թող չի փնտռէ շատախօսութիւն, խաբէրայութիւն որոնք միայն անհատական շահերու պարտաւարացումն, ետական սրնապարծութեան շողացումն կը ծառայեն, ազգային Յոյսի տեւրակներուն վրայ: Պէտք է զործել, կը զօրծենք. համբեր՛՛լ հարկ է, կը համբերենք. բայց թէ՛ մէկ և թէ՛ միւս պարագային մէջ լուս կը մտնէ:

Իր վերակազմութիւնէն ի վեր Հնչակեան Կոստանդնուպոլսի ինքնիշխան այնքան ուժեղ կ'զգայ որ շատ չը խօսի:

Յեղափոխութեան մէջ շատախօսութիւնը անսխալաբան նշանն է տկարութեան և շահամոլութեան:

ՄԻՈՒՆԻՍԵՐ ԽՅՈՒՄԻՐԸ

Հնչակեան և Դաշնակցական Կոստանդնուպոլսի միութեան ինքիքը օրուան հարց մըն է: Ընդհանուր հայ ազգը այդ միութեան տենչացող է. հանրային այս փափագը որ Հնչակեաններուն ալ փափագն է, իրականացնելու համար Կոստանդնուպոլսի որոշումներ տուաւ ու դիմումներ ըրաւ: Աւելորդ չենք համարիր այս ձեռնարկները համառօտաբար ծանուցանել:

Հնչակեան Կոստանդնուպոլսի Ընդհանուր Ժողովը փափագ յայտնեց որ Դաշնակցութեան հետ նախնական բանակցութիւններ սկսուին միութեան համար, ուստի և այս նպատակով անժամանակ վարչութիւնը Դաշնակցութեան գրեց նամակ մը, որուն «Դրօշակ» ի խմբագրութիւնը պատասխանեց թէ «Հաստ կը փափայենք որ կանոնաւոր բանակցութիւններ սկսուին և այն մասնակց, երբ զուրկ վերջնականապէս կազմակերպուած կը լինիք»:

Ընդհանուր Ժողովը լիազօր իշխանութիւն տուաւ նորընտիր Կեդրոնական Վարչութեան պաշտօնական բանակցութիւններ կատարել Դաշնակցութեան հետ, միութեան կամ համերաշխ գործակցութեան համար: Կեդ. Վարչութիւնն ալ 1896 հոկտեմբեր 22 ին «Դրօշակ» ի խմբագրութեան միջոցաւ նամակ մը զրելով «Դաշնակցութեան ձեռնհաս մարմիններուն» փափագեցաւ գիտնալ թէ «Ի՞նչ են հայ Դաշնակցութեան հայեացքները և արամադրութիւնները միութեան ինքրին վրայ» և թէ ի՞նչ պայմաններով ու եղանակներով կը յուսան զուրկ հանել հայ յեղափոխականներու միութեան կամ սերտ համերաշխութեան գործը»:

Անկէ ի վեր կ'սպասենք Դաշնակցութեան պատասխանին:

Միութեան պայմաններուն վրայ հրապարակաւ խօսիլ կարելի չէ: Կեդրոնացումը և ապակեդրոնացումը ինքիքները չեն կրնար հրապարակաբար քննարկուիլ: Նոյնիմանք, առաւելայ ըլլալ: Ո՛չ այն կեդրոնացումը զոր Կոստանդնուպոլսի նախորդ Կեդրոնը ստեղծած էր, ոչ ալ այն ապակեդրոնացումը որուն յարած է Դաշնակցական Կոստանդնուպոլսի, կարող եղան հայ ժողովուրդը գէթ ինքնապաշտպանութեան վիճակի մէջ

դնել: Եթէ բռնապետական կեդրոնացումը մեծամեծ չարիքներ հասուց ազգային գաղտնի, միտ կողմէն չենք տեսներ անսահման ապակեդրոնացումին արտադրած բարեքները: Չգնենք ուրիշ նախնիներ, անոնք միայն Տրապիզոնը, Վանը, Պոլիսը ուր տեղաւանը Դաշնակցական կուսակցութիւնը ինքզինքը շատ դժուար հրաշակած է: Տրապիզոն, Վան, Պոլիս հայուն արիւնը հեղեղի պէս վազեց, ինչ որ ապակեդրոնացումը: Տարաբազմ հայ ժողովուրդին համար միեւնոյն բանն է որ կեդրոնացումը թէ ապակեդրոնացումին հովանիին տակ չարքուիշտը կ'ըլլայ անգէն, անպատասխար:

Միութեան համար երկու կուսակցութեան կողմէ նշանակուած լիազօրները իրենց խորհրդակցութիւններն ու բանակցութիւնները կրնան կատարել հետեւեալ ծրագրին վրայ:

1. Ինչ է ուղղակի նպատակին:

2. Ո՞րն է անոր հասնելու ամենէն ապահով միջոցը:

Հնչակեան կուսակցութիւնը, տոանց ո՛ր է կանխակալ կարծիքի, առանց ո՛ր է նախապաշարութի, անկաշկանդ մտքով կրնայ խորհիլ այդ ծրագրին դրածարութիւնը հնարաւոր ընծայելու ամենէն գործնական միջոցներուն վրայ:

Հնչակեան կուսակցութիւնը վերակազմուելն է վերլուծեան մէջ աշխատելով այնպիսի գորաւոր դիրք մը ստացաւ, ազգային այնպիսի մեծամեծ շահեր իր պաշտպանութեանը տակ առաւ որ զերագոյն պարտականուած թիւն մըն է իրեն համար ամէն մէկ քայլը խորհելով և հաշուելով փոխել: Միացեալ կուսակցութիւններուն ապագայ կազմակերպութիւնը պէտք է հանդէս այդ շահերը ապահովող, մասնաւոր աւելի ուրիշ շահեր ալ ապահովող, հիմնուի վրայ: Այս ուղղութեան մէջ միայն կրնանք կատարել բանակցութիւնները:

Կը յուանայ որ Դաշնակցական կուսակցութիւնը կ'ընտրէ զրական մտքով օժտուած, ու Եւրոպան, Տաճկաստանը և հայ ժողովուրդը լաւ ճանչցող ներկայացուցիչներ որոնց հետ բանակցութիւնները կարելի ըլլայ կատարել լայն մտքով, բնորոշակ հայեացքներով: Իսկ եթէ այդ ներկայացուցիչներ չնշանակուին, Հնչակեան կուսակցութիւնը ալ բան մը չի կրնար ընել, ու անսայթաք կը շարունակէ իր գործը, ինչպէս առաջ տարաւ այս վերջին վեց ամիսներուն մէջ:

Ամերիկայի Հայկազեան Հայրենասիրաց Միութիւնը իր կեդրոնական Թանձնախմբին հետեւեալ Երջարեալ կանոնը միացաւ Հնչակեան կուսակցութեան հետ:

Հայ ժողովուրդը հայրենասիրական այս գործին տարակոյս չի կայ մեծապէս գոհ և ուրախ կ'ըլլայ:

Սերելի ընկերներ.

Հայկազեան Հայրենասիրաց Միութեան կեդրոնական Թանձնախմբը 897 յունուարի 2 ին իր կանոնաւոր մէկ նստին մէջ միաձայնութեամբ ընդունեցաւ հետեւեալ որոշումները:

Որովհետեւ այս Միութեան նպատակն է գործ մը կատարել, և թէ կազմակերպութիւն մը ունենալ, և որովհետեւ մեր մի հիմնական սկզբունքն է վերինը ծառայելու առաջնութիւնը:

Որովհետեւ մենք զգալով գործին բնութիւնը և ծանրութիւնը, բնորոշած ենք միշտ, իբր մեր գործուելու իմաստն ծրագրի մաս թէ հարկ է «Գործակցութիւն համայն հակաթուրք ուժերու, բանաւոր հիմքու վրայ»:

Որովհետեւ Հ. Հ. Միութիւնը օրինաւոր ծնունդն է այն զգոհութեանց որ զոյգացած էր Հնչակեաններու վարչական մէթոսներու և գործունէական ուղղութեան երբ անոնք կը գտնուէին Տ. և Տիկ. Նազարեկեաններու իշխանութեան տակ:

Որովհետեւ Հնչակեան կուսակցութիւնը իր պատգամաւորական կանոնաւոր ժողովին մէջ, որ վերջերս դաւանուեցաւ լսնաւոր, պատասխարեց յիշեալ Նազարեկեաններու վարչութիւնը, կարգեց կեդրոնական նոր վարչութիւն, հաստատեց բարեփոխուած նոր Ծրագիր և կանոնադրութիւն, ինչպէս որ լիովին զիջուցած է կեդրոնական Թանձնախմբին և յայտնի է բոլոր Հայկազեանց:

Որովհետեւ Թանձնախմբում բնեղով այս Հնչակեան նոր վարչութեան Թայտարարութիւնները, Երջարեալ կանոններ և այլն, դատա թէ Հնչակեաններու այժմեան գործունէութեան: Ծրագիրը և կազմակերպութիւնը էապէս չեն տարբերի իրենցից, որու մասին արդէն անձնական հաւատարմութիւն ընդունուած են Ամերիկայի

Հնչակեաններու առաջնորդներէ:

Ուստի Հայկազեանց կեդրոնական Թանձնախմբում, իբր Գործակցի Մարմին իրաւունքով

Նախ կ'որոշենք թէ պատճառ չի կայ իսկոյն չը նշանակուի Հնչակեան կուսակցութեան հետ, թէ Թանձնախմբում կը յորդրէ ամէն «Հայկազեան» անհատ և Օթեակ իսկոյն միանալ իրենց տեղերու Հնչակեան Օթեակներու, և այսուհետեւ նուիրել իրենց ուժը Հնչակեան նոր կազմակերպութեան, և հազարակցել Ամերիկայի Հնչակեան Թանձնախմբին հետ:

Երկրորդ. կ'որոշենք այս որոշումներու օրինակները զրկել իրաւունքիւր Հայկազեան Օթեակի, Ամերիկայի Հնչակեան Թանձնախմբին, և Հնչակեան նոր կեդրոնական վարչութեան որ է Լսնաւոր:

Երրորդ. կ'որոշենք թէ Թանձնախմբը հաւաքաբար կը հրաժարի գործել իբր Հայկազեան կեդրոնական Թանձնախմբը, և թէ այս հրաժարական կ'ոխի գործել երբ այս որոշումներու տրամադրութիւնները բոլոր պատշաճի գործադրուին:

Նիւ-Եորք
1897, յունուարի 2
(Կնիք)

Ստորագրութիւններ կեդրոնական Թանձնախմբի անդամներուն.

ԵԻԴՈՎԻՈՅ ԶԱՐԴԸ

Մարտ 7 (հ. տ.) ուրբաթ օրը էջ մին ալ աւելցուց Հայոց արիւնի պատմութեան վրայ: Եւրպիսա որ կոտորածներէ զերծ մնացած էր, ինքն ալ իր բաժինը ունեցաւ ամբողջ հայութեան տխուր բաղկին մէջ:

Ինչպէս ամէն տեղ հոս ալ Հայոց ջարդը նախապատրաստեցաւ Մեծ-Մարդասպանին յատուկ հրամանովը, ինչպէս կը հաստատուէ այն բոլոր տեղեկութիւնները որոնք խոտորածի գուժին առաջ հասած են մեզի:

Պատահաբար հերկայացնենք իր «բնական» կարգովը:

Անցած տարի յունիս 8 ի Նիքոսի, Գարու-Ազգային և Հէրէի կոտորածներէն հաքը Եւրպիսայ և շրջականերու հայ ժողովուրդը երկար տառն ահ ու գոգի մէջ մնաց. բայց կոտորածին ազդեցութիւնը կամաց կամաց մեղմանալով՝ վտանգը պահ մը կարծես անհետացած կը թուէր: Կ. Պոլսոյ օգոստոս 26 ի զեպրն ալ քիչ մը տառն հայուն սիրտը լեցուց նոր կոտորածի մը վախովը. սակայն տաճիկներուն կողմէն չառնուեցաւ ո՛ր է նշան ժողովուրդին կատկածը հաստատու, ուստի և ամէն մարդ հանգստեցաւ: Քաղաքական յուսադրել երեկոյթները բուսական սփոխանք կ'ազդէին, և Հայը հանգստաւ սրտով իր գործին զբաղած էր, սպասելով յաջող ելքի մը:

Այս միջոցին Եւրպիսայ մէջ ալ յատուկ յանձնաժողովի մը միջոցաւ ձեռնարկուեցաւ թուրք պաշտօնեաներէն և թուրք ժողովուրդէն իսնէ, ամեն, պատերազմական պատրաստութիւններու համար: Թանձնախմբովի անդամները քանի մը անգամ անպաշտօն կերպով ազդարարեցին հայ երեկոյթներուն մասնակցիլ իսնէ: Եւրպիսայի անդամներ ալ անուղակի կերպով ապահովեց ըրին հայոց որ եթէ իրենք ալ մեծամեծ գումարներ չի տան այս մերժումը շատ սուղի պիտի նստի իրենց. և մինչդեռ 5-10,000 ոսկիի կարգով զինուորական խաւով կարուածաւորները հազիւ 5-10 ոսկի կուտային, անգին 1-2,000 ոսկի ունեցող հայերէն կը պահանջուէր 40-50 ոսկի: Կեդրեւմի ուրիշ մէկ ձեռն ալ տուէր: Եւրպիսայ հայ վաճառականները մեծ գրամադրութիւն չունին, և իրենց ունեցածին կարեւոր մէկ մասն ալ արգէն կորուսած են ուրիշ քաղաքներ տեղի ունեցած տարատուութիւններէն: Կարելի չէր հայերուն գործադրել կառավարական պահանջները: Ահա առաջին պատրաստակ մը կոտորածները պատրաստուի:

Փետրուարի առաջին շաբաթները երկուրդ նորէն սկսաւ տիրել Եւրպիսայ հայերուն մէջ: Թուրք իւրեւնը որ քանի մը ամիս ի վեր քիչ մը սքեւած էր, նորէն սկսաւ զրգուիլ հայոց դէմ, և այս անգամ շատ զգալի կերպով: Փոքրիկ տոթի մը կամ թայլատուութեան մը կ'ապասն իրենց կատարութիւնը յազդեցնելու համար Եւրպիսայ մէջ որ զերծ մնացած էր կոտորածէ: Փետրուար 1 ին թուրք զինուորներ և չլքեղներ սկսան շատաւ քաղաքներ մէջ. այս պայմանակ համախմբումը շատ տարօրինակ կը թուէր: Թուրքերը տու հասարակ զինուած են. ոչ միայն իրենց աները ամէն տեղակ զենք առատօրէն կը գտնուի այլ նաև զենքը

ամէն վայրկեան անպակտ և իրենց վրայէն:

Կոտորածի այս նախապատրաստութիւնները տեսնուած տառն միանգամայն յուր տարածուեցաւ թէ Զէրիք Մուսթաֆա փաշան պիտի մեկնի Եւրպիսայէն: Այս յուրը շատ տիրապիւծ էր հայերուն համար, իսկ ուրախութիւն կը պատճառէր տաճիկներուն: Մուսթաֆա փաշա գորաւոր պատուար մը եղած էր կոտորածի գաղտնիքին դէմ, իրեն աշակից ունենալով քաղքէն երկու երեկոյ թուրքերը, Սայի՛ պէյ և Քիւրաւ Հաճի պէյ: Երկուքն ալ հակառակ եղած են կոտորածի քաղաքականութեան. և իրենց ազդեցութիւնը գորաւոր ըլլալով յաջողեցան Մուսթաֆա փաշայի աշակցութեամբ չը թայլատրել ջարդ մը: Սայի՛ պէյ յունուարի սկիզբը մեռաւ: Իսկ փետրուար 27 ի զիշերը Պոլսէն հասած հեռագրի մը վրայ Զէրիք Մուսթաֆա փաշա յաջորդ առաւուն կանուխ մեկնեցաւ քաղքէն զեպի Պոլիս:

Այս մեկնումը անխուսափելի կ'ընէր կոտորածը: Հայերը վերջին ծայր խոհեմութեամբ կը վարուէին. ամէն ոք կուզէր նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել, բայց ինչ օգուտ, աւելի բան մը բնել կարելի չէր քանի որ հայերը առ հասարակ զուրկ են ինքնապաշտպանութեան ո՛ր է միջոցէ:

Մարտ 7 ուրբաթ օրը կէս օրէն 2 ժամ առաջ սկսաւ կոտորածը որ սարքուած էր մահմադականներու կողմէն, զիտակցութեամբ Եւրպիսայ կառավարիչ Նազմ փաշայի և ամէն կարգի պաշտօնեաներուն:

Առաւուն անոռը խմբումը նշան մըն էր օրուան աղէկներուն: Անգին ժողովուրդը դեռ ինքզինքը սրապարկու ժամանակ չունեցած, յարձակումը կ'սկսի սրտաքին թաղերու վրայ, և երկայն կը տարածուի ամէն կողմ: Սպաննուողներու թիւը 300 ի կը հասնի. անհաշուելի են վիրաւորներէն ու վախէ հիւստիացողները որոնցմէ ամէն օր կը մեռնին ու կը մեռնին:

Մանրաձան տեղեկութիւններ թէ և առկաւին չըստացանք բայց մեր առած վերջին լուրերը շատ սուղ խալի են:

Աւարտութիւնները կատարուած են թէ տուններու և թէ կրպակներու մէջ: Այլ այլ մարդ չէ մնացած այն տունները ուր աւարտութեան նպատակով յարձակում եղած է. անքն ալ ջարդուեց են:

Կոդուուներ է «Ս. Քառասուն մանկանց» եկեղեցին, և նոյն թաղի ջարդուող հայերուն մէջ են, քահանան և վարժապետը:

Քաղքէն 4 ժամ հետո Պէյլերի զիւլին մէջ գրաւուող Ս. Յովնան Ոսկերեան վանքը կոդուուներ է: Վանքին տնայլ միաբանութիւնը, երկու ծերունի վարժապետները Տ. Մանուկ և Տ. Մարտիրոս, և քանի մը անուար հայեր, կիներէն գառ, ջարդուեց են:

Ուրիշ շատ զիւլիք ալ ջարդուեց ու կոդուուներ են:

ԶԵՅԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏՈՒԲՈՒԹԻՒՆԸ ՔԱՆԱՍՈՒՆ ԵՒ ՆԻՆԳՈՐԵԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՍ

1893 ՆՈՅՆՄԱՐԵՐ 24-ԷՆ — 1 ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1896

Դիշեր տառն Վանք հասարակեցան 300 բնակող քաղիք, որոնց (մեծագոյն մասը հագան թուրք զինուորի աւարաւ, որ Զօրանոցէն մնացած էր: Ամենքը խոտորանեցան վարդապետին ու հազարուեցան, անկատկած գոհակու նպատակաւ:

Որոշած էինք թշնամիին առաջ մենք վճռական յարձակում մը գործել: Բայց պիտուր կեդրոններուն լուր սպարկուեցաւ պատրաստ լինելու համար. իսկ երեք հարիւր ծառեալ պատերազմիկներ, հրամանաւ տարուածով Եւրպիսայի Եւրպիսայ, սկսան առաջաւորաւ Եւրպիսայի կիւրճէն, բարձրանալու համար Պէյլերէն կայ լուր, թշնամին ետեւ բարձր կողմերէն գտնելու համար:

Չինք այնքան շատ էր նստած, որ զիտուգարաւ մինչև լիւրան գոգաթիւր 15 հազի միայն կըցած էին բարձրանալ իրենց հրամանատարին հետ, զիշերուայ ժամը 10-ին: Հակառակ իրենց նաւարկութեան սրտաւ չա՛մ ինչ յարձակումը գործել:

Թուրք զինուորները արձանի նման ստատ ու պատկած էին, փիճիկ սաղարթներուն վրայ, գոր փրոտած էին ձիւնին վրայ մէջը չի թաղուելու համար: Փակած էին անոնք իւզարի անցքը, Պէյլերէնայի և Ազ-Տաղի

զազալները: Թուրք զինուորները երբեք չեն կասկածիր այդ նորեկ զինուորներու մասին, մանաւանդ որ շարժելու ծանկերն և հրացանն քաշելու մասներ չունեն: Մեր պատերազմիկներն ալ առաջին անգամ կրպակն չեն փողահար զինուորը և փողը անկէ կր խն: այնուհետև կր մտնեն վաշտերուն մէջ:

Հրացանին փողը կը դնեն անոնք զօրքերու կողմէն ու կը քաշեն. գնդակները պակոյզ զօրքերէն չորս հոգի մէկէն կը ծակեն ու կը զարձնեն: Շփոթութիւնը կրակի լինամաներուն մէջ. ամենէն տակնները ռաբի կեղեկն զիմադրելու. կը կանչեն փողահարը օգնութիւն փչելու, բայց ձայն տուող չկար: Այն տակն զարնողներուն հետ իրար խառնուած պատահածնուն կը հարցնեն «միտլում», մեր կտրիճները «միտլում» կը պատասխանեն, հրացանը կողմէն կը դնեն ու կը քաշեն: Խոյ իրար հանգիստ միջոցին, մասնաւոր նշանաւ բանով կը ճանչնան զիրար ու կանցնին: Անպաշտօն լինելու և սարսափը կընկնի թուրքերուն մէջ և կըսկըսին կոտորել զիրար:

Կիրակի առաւօտը բացուած էր և ինկած էին 1,200 զօրք, շատ մը աչալ և գնդապետը մը Պահրի պէյ անուն. մերկներէն երկու ալապաշի միայն: Վարի կողմերէն ևս սկսանք խիստ հրացանաձգութեան. մեր կողմերէն յարձակում դրծելու համար, պէտք եղած պայմանակէտին չէին հասած լեռն թորձարացող բնիկեր. ներք իրենց նստադրութեան պատճառաւ: Գիշեր տակն, հրացանի խիստ սրտաւմէն, Բեմլի փաշան վտանգ մը դաշակելով՝ արշալոյսին շատ զօրք օգնութեան ուղարկած էր գէպի Պերզնիկայ: Անոնք տեսնելով որ 13 հոգի էին ամբողջ յարձակողները գրոհ կուտան անոնց վրայ: Այն անկարելի էր զիմադրել. մերկները կը յեյրեն զատարկուած փամփուշտանոցները, կանոն ևս չկողով 4,000 փամփուշտ և բաւական հրացան ու կը սահին լեռնէն գէպի վար. այնքան հրացանաձգութեան մէջէն անվտանգ անցան ու եկան Վանք:

Միւս վայրերու շուրջը պատերազմը շատ խիստ առաջ գնաց և վերջացաւ հարիւրաւոր լինամիկի կողմէն: Բեմլի փաշայի այս օրուան համար բրած սպանաւորքը մնաց միայն սպանաւորք: Պաշտօնը՝ Մօտի վրայ ինկան Այնթապի խմբին երկու կտրիճ երկտաւարով 20-21 տարեկան, Ներուս Գաղանձեան և Յակոբջան Աւագեան: Առաջինը կարող հօր մը միակ զաւակն էր. լքանաց ամէն բան և եկաւ պատերազմի Պաշտօնութեան գաղափարով տոգորուած. այդ գաղափարի համար անպարտելի լինող մին էր նաև աշխիւ. բնատուրութեամբ շատ աշխիւ, համեստ էր և անկեղծ հաստատացելով: Յակոբջանը բարձրահասակ վայելուչ և շատ զիգեղեկ երիտասարդ մէն էր. դարձնապէս անկիւ Ներսէսի զիսկը գետնէն չի թողնելու համար. մեծնէն վերջն ալ չի բաժնեցինք ու երկուքն զիսկն ալ բով լեռնայինք: Այսինքն ևս կաւորող բնատուրի մը գաւակն էր և առանց ծնողաց բան մը բռնելու, օր մը տունէն անկախացաւ պատերազմելու փափաքով: Անոր զեմքին նայալն աւելի աղջիկ մը պիտի կարծէր բան լի. աղամարդ մը, բայց ճշտարեւ հերոս մը, էր:

Դեկտեմբեր 11-ին, երկուշաբթի, ամբողջ օրը խիստ մշուշ մը պատած էր լեռ ու ձոր: Առաւօտուն երկու կողմէն ալ պատերազմը դադարէր, բայց ժաւանակ առ ժամանակ պահակներու հրացանաձգութիւններէն, զգուշացնելու համար, որովհետև մարդ աչքը մտաւ խմբէր, զարձեւալ չէր կրնար տեսնել: Կէս սորուայ միջոցներուն լինամիկները օգուտ բաղկով այս միջոցին յարձակում դրծելին ջօրանոցին վրայ: Հայերը երեք անգամ ետ մղեցին զանոնք բազմաթիւ ջարդ տալով: Իրիկնայէմին բանի մը վաշտ հարաւի կողմէն առաջացան և զրաւեցին ջօրանոցին բով մնացած աները: Այնտեղ կային լեռնային, չիմարիւցի և առաջ-օրուային հայեր. անոնք տան մէջ միայն կրցան տեսնել զօրքերու գալը և գնդակներով ողջագործեցին զանոնք: Թշնամիներէն շատերը ինկան բայց զիւրացնելով ռաբիսեցան յանձնել աները ահագին բազմութեան և իրենք միւս ծայրին փախան ու ապաստանեցան Չէլթուն:

Այդ օր անեցոնք մէկ անձի կորուստ, բայց ան գարմանիկի կորուստ, որ հազարներ կտրուէր: ջօրանոցին Չէլթուն իջած տակն ապրելու պարտեցաւ Հաճի փառաւ Շաւիշիկեանը, որ երկու ժամ վերջը մեռաւ: Անոր կեանքը, 15 տարեկ էր վեր: Հերոսութեան շուրջ մին էր. մարմնացումն էր անկիւ ապաստութեան, մանաւանդ ռաբիսեցան գաղափարի. «կըտ-

րենք, կրտէր անկիւ, սա բանի մը վախիտ մեծութիւնները, ալ անկէ վերջ երբ մենք մեկի մնանք, լըշնամիին հետ հաշիւնա կը կարգադրենք»: Թէև մօզով զրոյի գաւակ, բայց միշտ զօրապետ մը եղած էր, իր բաշտութեամբ ու ռաբիսեցան հասկացողութեամբ. զարմանալի յատկութիւն մը ունէր, ամենէն երկուստ տղարն անգամ կրակին մէջ քշելու: Փաշտութեան հետ հակալ մարմին ու հասակ մը ունէր, զրաւիչ գեղեցկութիւն և զգեստաւորուելու տխրալի ձև մը, որ զինք աւելի ահաբեկու կը ներկայացնէր:

Այդ օր, Բեմլի փաշան, ուրախացած նոր աշտութեան, արձակած էր Չէլթունի բանտարկեալ աղաները և ուղարկած էր քաղաք, սրբազան ջանային յաջող օր ջօրանոցն ու վանքը ու և միջոցով իրեն յանձնել:

Դեկտեմբեր 12. երկուշաբթի օր, ջօրանոցի մէջ 75 երիտասարդ մնացած էին միայնակ, Մերկներէն Հաճիի հրամանատարութեան ներքին: Թշնամիները կողմէն պաշարած էր զայն. պատերազմն սկսաւ կատաղութեամբ: Բոլոր միւս կողմերէն ետ մղեցինք զայն ահագին կորուստ պատճառով. բայց ջօրանոցն ալ հետզհետէ կը տկարանար ռաբիսեցանքի ու պաշարի կողմէն: Չէլթունէն հոն օգնութիւն հասցնել անհնար էր, որովհետև Այնթապի բանակը առաջացած էր Կարկա արի գերեզմանոցն ու վախիթանց-Քօրը. խաշեր բէհեան իր ալապաշիներով կատաղի պատերազմ կը մղէր անոր դէմ և զիւրերը անդադար փոքրիկ-փոքրիկ յարձակում կը գործէր և կը ջարդէր լինամիկ պահակները, արեւելք դեղու համար անոնց խիզախ յարձակման մը. բայց վերջի վերջը ստիպուեցաւ յանձնել այդ կարեւոր զիւրերը և բէհ մըն ալ ետ նստահանել գէպի Օդ-Պաշայի կողմը, պարզապէս չի կըրնարով տոկալ ձիւնին ու անձրեւին: Թէև լինամիկն ալ հարիւրաւոր զոհեր կուտար բնութեան խտութեանը ամէն օր, բայց վրաններու ներքև ծածկուած, համեմատաբար աւելի ապահով կը շարունակէր իր պատերազմը:

Դեկտեմբեր 13-ին, չորեքշաբթի օր, պատերազմը կատաղութեամբ շարունակեց. մշուշ միայն երբեմն երբեմն կրնայիջլը: Վախիթայով որ լինամիկն նորէն օգտուելով անկէ յանկարծ կիջնէ ու կը գրաւ Վանքի լեռը, լեռնայինները իրենց ձեռքով վառեցին իրենց աները. առաջին օրինակը տուաւ իրենց իշխանը Ենիարեան Եղիան, վառելով 400 սակինոց տներ:

Կարկալարի զիմացն եղած 30-ի չափ անկն ալ վառեցինք. առաջին օրինակը Կարապետ Տէր Յօկարեանը տուաւ, կրակ գնդով իր տանը: Գոցեցինք Կարկալարի կամուրջը ամբար պահուէնքով: Ճապոգ-Չայրի կուտող կտրիճներն ալ բաշտեցան Չէլթուն և նոյնպէս ամբարացան Պօզ-Պաշայի երկու կամուրջները: Պաշտօնը՝ Մօտի կտրիճները բաշտեցան զիմաց և Վանքի ու Չէլթունի յարաբերութիւնը խզել չի տալու համար, անոնց ճանքուն վրայ շինեցին մարտիոցներ, փէրմեր, Արմո-Քար-Տօկ և Խաշ-Քար բոլորած տեղերը:

Դեկտեմբեր 14, հինգշաբթի օր, ցուրտն այլևս անհնար բրտ բացին մէջ պատերազմի. Արապաշի գոնգն ալ ստիպուեցաւ լեռնայ Օդ-Պաշայի կողմը և իջաւ Չէլթուն: Մերկներէն Հաճիի խումբը, գոցեց այս կողմ Վարի կամուրջին անցքը ամբար պահուէնքով և նստաւ Երեմի բաշտեցանքուն առջև, իրենց ներս մէջ: Թշնամին այն կողմէն իջնելու համար փոքրիկ շաւիղ մը միայն ունէր, անկէ մինչև Կարկալարի խումբը ահագին գահալէմ մը կը կտրէր Վախիթանց

Քօրը, որի գաղաթին միայն զետեղուեցաւ լինամիկն, Չէլթունէն հարիւր միւր հեռաւորութեամբ:

Թշնամիի կողմը մնացին միայն մեր երկու ապաստարաններն անխախտ. Վանք ու Վալթը. Տաճկական զօրքը առաջացաւ մեր լեռնային վայրերուն վրայ և գրաւեց. Չէլթունը աղեղանա պաշարուած մնաց այսպէս, Պերզնիկայէն, Վանքի աղբիւրներուն ծայրը որ հոգալով կը կտրուէր մինչև Վանք, 3 վայրեան հեռաւորութեամբ, զինուորական շղթայ մը բռնեց. այդ տեղէն կիջնէր զօրանոցի աւերակները Ճապոգ-Չայրի, մինչև դեռ, Չէլթունէն բան վայրեան հեռաւորութեամբ մնաց վրայ: Այն բէկի զօրքերը Կարկալարի գերեզմանոցի բովէն շղթայ մը կը կազմէին և վախիթանց-Քօրէն, Հաճի-Տէրէն անցնէն, կը բարձրանային Կանկաւտ լեռան գագաթը, որ 3 միւր ձիւն կար: Չէլթունի ետեւ, Պերիսը լեռնալի դեռ մերն էր, բայց ձիւնակայտերը անհնար կընէին բարձրանալ: Այսպէս սովայ օրէն սկսած Չէլթունի յարաբերութիւնը իւր գեցաւ արտաքին աշխարհին հետ:

Թշնամին ամէն կողմէն կրակը կը տեղադրէր և Չէլթունին վրայ. ոչ ոք փողոցները չէր կրնար ելլել ու յարաբերութեան մէջ լինել զրացնինք բռն հետ: Այդ պատճառով ծակեցինք Չէլթունի բոլոր աները բոլորակաձև և ստորերկրայ ճանքաներու վերածեցինք. խուրդի պէս կը դառնային անոնց մէջ մեր պատերազմիկները: Անկէ վերջ, հարիւրաւոր պատահակներ կարգադրեցինք, որոնք անքուն կը հակէին զիւրերը փակն ի փակը: Վանքի պահակները երբ տանիքի մէկ ծայրէն կը պոսային «զարազօլ», միւս ծայրիկները պատասխան կուտային «հազըր օ»: Արձաւանքը կը կրկնէր հեռահեռ միւս բոլոր պահակներուն մէջ. և Չէլթունէն շրջան ընելով կը հասնէր մինչև Երեմի, մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ:

Նայն ձև կը հակէին նաև լինամիկի պահակները: Չայրանալի էր անոնց և մերկներուն բանակալը: Թուրքերը «զարազօլ» կանչած միջոցին, հայերը վառելի կը կը պոսային «օշ, օշ. մեղք էք. սպանեցաք, ռաբեցաք. ալ կըսուեցէք, յոյսերիդ կտրեցէք, մենք անձնատուր չենք լինիր. ձիւնին մէջ կը խնդրենք ձեզ. մեղք էք, մայր, բոյր, կին ունիք, որոնք ձեզ համար կուտան հիմա, մինչդեռ ձեզ ծամբող սպլիտաւոր, իր առջ հարկին մէջն է»: Թուրքերը միւս կողմէն կը պատասխանէին հայհոյանքներով. «անձնատուր եղէք, առանց աղի, առանց օճառի նստող շուն կեաւորներ, անձնատուր եղէք, հոսեցաք.» հայերը կը կրկնէին «մենք մեռն ունինք մեր երեմին, չենք հոսիր, զուգ արդէն հոսած էք. զուգ ալ սպանեցաք առանց չամիչի, բոսպի ու քաղցրեղէնի. մենք շատ ունինք զեռ անոնցմէ. անոնք մեզ համար ամէն բան են»:

Խումբը բարձրացանք նաև Պերիսի ցուրտ գագաթները, որոնք կիշիւն իրենց զիւրով ամբողջ Չէլթունի լեռներուն ու ձորերուն վրայ: Անոնք ամէն գիշեր անքուն կը հակէին ու կը հետեւին լինամիկի շարժումներուն: Կը վառէին հակալ փոթիներ և հարիւրաւոր բոցերը կը վայրէկն առաջիկայ նման, համառաւած սպլիտակ սաւանի մը վրայ:

ՏՕՐԱՍԻ

ՄԵՐ ՄԱՐՏԻՐԱՍՆԵՐԸ
ԳՐԻԳՈՐ ՇԱՀՊԱՆԵԱՆ
(ԱՐՈՒՍԵԱՅ)

Թրքական վայրագութեան զոհ մըն ալ Վանի մէջ. մեր ընկերը Գրիգոր Շահպաղեան 36 տարեկան մարտիրոսացաւ. բանտի սոսկալի տանջանքներու հետեանքը: Գրիգոր ծնած էր Վան, և պատկուց կորսնցուցած էր հայրը. մայրը ամուսնացաւ Շահպաղ անունով հայու մը հետ. Գրիգորի համար բարոյական առաւելանքներ ու լեռնական մը կ'սկսէր: Շատ զիջ համար կը վայելէր այդ Շահպաղը: Վասպուրականի մէջ 1880 թըւականին արդէն ծնած էր ապաստան երիտասարդներու խումբ մը. թէև յայտնի կազմակերպութիւն մը չէր մտցուած բայց յեղափոխական ոգին կը սաւառնէր երկրին վրայ: Օր մը նշանաւոր Գանիկ վարդապետ յեղափոխական զրոյիչ քարոյ մը կը խօսի Գանիկայ ջօրի եկեղեցիէն մէջ: Փարսկին պարսնակութիւնը կը հազարաւոր կատաղութեան, վարդապետ կենթարկուի բնութեան, և յիմար ձեռնադրով կ'ապաւին: Շահպաղ ինք այդ բանբերութեան տխուր միջնորդը եղած էր. Գրիգորի սրտին խոր վերք մը կ'ըլլար իր խորհ ջօրը

այս անբարոյականութիւնը. նոր ելած էր Յիսուսեան դպրոցէն, թշնամի կը հանդիսանայ այն մարդուն զոր իբր հայր նկատած էր:

Վան յեղափոխական կազմակերպութիւնը կ'սկսի 1886 թուականէն, քիչ շատ զարգացած երիտասարդներուն մէջ: Կար սակայն ուրիշ շրջանակ մըն ալ, որ կը կոչուէր Հոփարտա երիտասարդութիւն: Տաք գըլտեմ, տաք սիրտ երիտասարդներ որոնք իրենց եռանդը և ուժը կ'սպառէին արեւելոյթեամբ և իրարու կամ թուրքերու հետ արիւնոտ կռիւներով: Պատրաստ հող մըն էր այդ երիտասարդութիւնը յեղափոխական ընդարձակ կազմակերպութեան ու գործունէութեան համար: Հոփարտան ջերմ հայրենասէր եղաւ, հասունցաւ, ու օր մը երբ Վանը արիւնի մէջ լողաց, ինքն ալ իր պարտականութիւնը գիտակցօրէն կատարեց:

Այս դասակարգին կը պատկանէր Գրիգոր երբ զեռ Վան էր, ուսկից կ'ըզձար հեռանալ, բոլորովին բամբուլեւում համար իր խորթ հօրմէն: Անցաւ Պոլիս ուր անդամակցեցաւ Հնչակեան Կուսակցութեան: Այդ միջոցին Շահպաղ անուա և Գրիգոր ալ ազատօրէն Վան վերադարձաւ 1893 ին, զաղափարակից մէկ քանի ընկերներու հետ:

Գրիգորի յեղափոխական եռանդը անդուպ էր. կ'ըզձար գոռծել, հայ ժողովուրդի տառապանքներուն դարման մը բնելու տենջանքէն խելայից: Վանի մէջ Հնչակեան Մասնաճիւղ մը կազմելու հրահանգ խնդրեց Պօլսէն, ուրկէ Վան կը զրկուէր, Ա. եռանդուն յեղափոխականը որ Գրիգորին տառջնորդն էր եղած: Երկուքը միանալով կ'սկսին գործի, կը հիմեն Մասնաճիւղը և կը հաստատեն կապեր: Մասնաճիւղը իր վարիչներու մղումով կը զարգանար ու իր կազմակերպութեան շրջանը կ'ընդլայնէր: Այդ միջոցին խիստ թախանձանքներ կը տեղային Լսնտոն, ուր անհող վարիչները վերջապէս հրահանգ կուտան Մարտիկին երթալ Վան և տեղական ընդարձակ պահանջներուն զոհացում տալ:

Գրիգորի եռանդը կրկնապատկեցաւ. Մարտիկի նման ազնիւ ու կարող ընկեցող մը ներկայութիւնը մեծ դեր խաղալ կուտար Մասնաճիւղին, և Մարտիկ իր առաջին նամակին մէջ կը գրէր «... Գործերը լաւ են դնում, ընկերներ, լաւ են, մանաւանդ Ա. և Արուսեակը (Գրիգորը). այս վերջինը լաւ է և գրում, որին ես յանձնում եմ գրել ձեզ միշտ, որը պէտք է անկասկած ընդունիք իմ կողմից գրուած: Միայն խնդրում եմ աշխատեցէք շուտ շուտ գոհացում տալ մեր պահանջներին ձեր կողմից, որովհետեւ մենք չենք կարող մեծ տեղերի վրայ շատ յայտ դնել:»

Կարող, համագումրի, որոշ գաղափարի տէր, Գրիգորը յամառ կուտող մը եղաւ:

Վանի 1896 յունիս 3-15 ի պատահարներէն անվտանգ մնաց, վասն զի իրենց տունը քաղաքամէջն էր, իսկ կոնքը Այգեհոստան տեղի կուենար: Ինք յետոյ կը գրէր «... Բարենեքս խօսէ... ին. իր մեկնումէն վերջ ինձ 12 օր բանտարկեցին՝ «ղաչաղներ» պահողի ու անոնց հետ յարաբերութիւններ ընողի ամբաստանութեամբ. երկու օր առաջ հաղորդուեցայ թէև, սակայն ես գիտեմ թէ ինչ տառապանքներ կրեցի... ահ, սոսկալի էր... վիճակս ծանր է. հիւանդ եմ:»

«Վիճակս ծանր է, հիւանդ եմ», մեր ընկերոջ վերջին բառերը:

Օգոստոսի այրող արեգակին տակ գերեզման իջեցուցին մեր ազնիւ Գրիգորին մարմինը:

Իր մահէն վերջ փափուց մը տարածուեցաւ. «բանտին մէջ թունաւորած են:»

Յանձին Գրիգորի հայութիւնը կորսնցուց իր լաւագոյն գաւազներէն, և յեղափոխութիւնը իր ազնիւ գործիչներէն մէկը:

Գու յիշատակը, ով հայրենիքի նահատակ, անմոռաց է ընկերներու սրտին մէջ. մենք ուխտած ենք վրէժնորդութիւն ըլլալ գազան թշնամիին:

ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԸՆԿԵՐ

ՀԱՅՐԵՆԻ ԵՐԱՐԷՆ

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

1893 հոկտեմբեր 20 ի սոսկալի կոտորածէն ի վեր Տիգրանակերտի հայ ժողովուրդը ենթարկուած կը մնայ զարհուրելի տառապանքներու: Տասնութեց ամիսներ անցան այդ մահաբեր օրէն ի վեր և տակաւին ամէն ուրբաթ ահն ու սարսափը կը տրիւ ամէն մէկ քրիստոնէի վրայ, թիւրք և քիւրտ խուժանի սպանալիքներէն:

Մահաւան տարրը ամէն օր կազմ և պատրաստ զինուած կ'ուզաւ Մեծ-Մարգասպանէն հասնելը հրամանին որպէսզի կոտորէ ընդհանրապէս քրիստոնէաները, և մասնաւորապէս հայերը:

Մեծ-Մարգասպանին արժանաւոր տեղակալ Շաքիր փաշա գաղանը երբ ոտքը Տիգրանակերտ կոնքը մահաւաններու վրդուով գաղաթնակէտին հասաւ, աւմէնքն ալ արձակ համարձակ իրենց սպանալիքները կ'ընէին քրիստոնէաներուն:

Գեղացիներուն վիճակը աւելի անտանելի է. ամէն օր աւարտութիւն, կողոպուտ, սպանութիւն, առեւանգում: Ոչ ոք իրաւունք ունի բողոք մը ընելու:

Երբ Պոլիս ընդհանուր մոռացում յայտարարուեցաւ, Տիգրանակերտի բանտէն արձակուեցան երեք հայ որոնք կեանքներուն մէջ բան մը ըրած էին, իսկ ասոնց հետ ազատութիւն ստացան 18 թիւրք ոճրաւորը որոնց իւրաքանչիւրը 100 էն աւելի հայ սպաննած էր: Ոճրաւորութիւններու շարունակութեան իբրեւ ջաշալերութիւն Պոլսէն առօք փառօք, իւլայի աստիճանի բարձրանալով, Տիգրանակերտ վերադարձաւ Փիւրիսի գաւառ Արեւի, որ մեծ կոտորածին իբր պարտաւորութիւն տարուած էր:

Տուրքերու գանձումի համար գործադրուած բնութիւնը չափ չունի. քաղքին մէջ շունչ առնել չեն իտար. գիւղերուն մէջ հայերուն ոտքէն չուան կապելով փողոցները կը բաշխուեն, և փայտի հարուածներու տակ սպաննելով տուրք կը հաւաքեն:

Թշուառութիւնը անսահման է. միակ օգնութիւնը Կարմիր Խաչի ընկերութեան նպատան է, որուն շնորհիւ Տիգրանակերտի մէջ 10,000 էն աւելի թշուառներ քիչ մը կրնան սպրել:

Այս նկարագրութիւնը միայն ազատ գողափար մը կրնայ տալ, իսկ իրականութիւնը կարելի չէ մինչև անգամ երեւակայել:

Յրանաւան կառավարութեան գոհացում արուելու համար կուտալ էին փաշան պաշտօնակի եղաւ. բայց անոր յաջորդեց Խալիստ պէյ որ Մուսա պէյը արդարացուց և կարգ մը հայեր մահուան գատապարտեց Պոլիս:

Յունուարի սկիզբները մահաւանները կրկին աւերեցին Սլիվանի կիստէ-Ճանօ գեղը, կողոպուեցին ամբողջապէս, և սպաննութիւններ կատարեցին:

Անգլիական հիւպատոսարանը Սլիվանի քանի մը գեղերուն մէջ տունք շինել տուած է. անընակարան, մերկ, անօթի ժողովրդին համար. հարկահանները զընացին ծախեցին հիւպատոսին տրուած ցրեմն ու տաւարը և փոխարէնը զրաւեցին հարկերու, խնուղներու շինութեան ծախքերու համար:

20-Գ-ՄԱՐԶՈՒԱՆ

Մերսինի Անգլիական հիւպատոսը Մ. Մասի յունուարի մէջ 2օք-Մարգուսանի կողմերը գնաց, սպաննութեան մը քննութիւնը կատարելու համար: Երբ հայ և մէկ յայն սպաննուած են. կըրտի թէ հայերը խաշը հանուեր են, իսկ յայն միայն կ'սկսէր է: 2օք-Մարգուսանի հայերը վերին տախտանի վրդուած են այս խղճովութիւնէն և մէկ քանի քահանայ և աշխարհական իւրաքանչիւրն երթալով հեռացրով բոլորեալը զրկեցին Գոսն:

ԱՏԱՆԱ

Ատանայի և մերձակայ քանի մը կեղաններու մէջ, զինուորական բացառիկ տուրքերը սպանալիքով կը գանձուէին հայերէն: Այդ տուրքի Յանձնաժողովը շատ թոյլ կը վարուի թուրքերուն նկատմամբ, ասոնք արդէն շատ մը խնդրանքներ կ'ընեն այդ տուրքին դէմ: Վայ այն հայուն սակայն որ կարող չէ վճարել ուղուած տուրքը: Որ հայը որ բերանը Դանաթ վտարու թիւն մը ընէ «վայ, դուն Հնչակեան ես, դուն Իգմիլիանի կուտակից ես:» Այս ամբաստանութիւնը մահուան գատակնիքի համարն է. հայը պանտական է գլուխը խոնարհեցնել:

Բանտարկեալներու ազատութեան առթիւ կառավարութիւնը սկսած է քաջցրաբան վարել բայց վերջերը նորէն խտուութիւններ սկսան: Տակաւին բանտին մէջ կը հեծնէ Կէլայտէկեան ու Հայկունի. դանապան պատրուակներով բանտարկուած հայեր խղճովութիւններու ենթարկուած են: Հայկունիի երկու ընկերներ, Խոմ և Կարապետ, ու նաև ուրիշ մէկ երկու հայեր ալ ռոնք ազատ աճրակուած կ'են վերջին ընդհանուր մոռացութեան առթիւ, նորէն բանտ զրուեցան: Իսկ

մը պաշտօնեաներու համար հատկապէս ողբերաներ պակասած են բանտարկեալներու անձակումով:

ՍԻՍ

Կաթողիկոսական աթոռին պատկանող թըլաւ ազարակին մօտ սուլթանին համար ազարակ մը շինուեն է: Յիշեալ ազարակին զուր քանուող զինուորական հազարագլխան ու իր մանկերը առնել կը փորձն եղեր Վանքին ամբարանոցներ, իրի կայսերապատկան, և սպանալից խտուութեամբ կը վարուին Վանքին իրաւունքները պաշտպանել համարձակող միաբաններուն դէմ:

ՄԵՐՍԻՆ

Հաս խտուութիւններու կ'ընթակէին Մերսին գաղթող հայերը, որոնք կը կործանէին թէ Ամերիկայ պիտի փախէին: Չնչին պատրուակներով հարցուիտն ու խուզարկութիւններ տեղի կուենան եկող գաղթող ճամբորդներու նկատմամբ, և մինչ իսկ առեւմտայ բանտարկութիւն կը տնօրինուի: Կործանուած ու թշուառ հայեր որ Մերսին շունչ կ'առնեն, կը շողթուին կաշտակերներու վոհմակէն, որ այս միջոցին սովորակաւ նէն շատ աւելի սպանութիւն ցոյց կուտան:

ԶԷՅԹՈՒՆ

Նոր Զօրանոցը վերջացած է, բայց իր վերանորոգումին մէջ ալ մահաբեր եղած է թիւրքերուն: Ամէնէն առաջ 900 զինուոր գետեզուեցան, բայց 360 զհիւանդութիւնէ մեռան, իսկ մնացած 540 ը ծանրապէս հիւանդանալով փոխադրուեցան Մարաշ ուր մեծ մասամբ մեռան, Բժիշկներ Զէյթունի գրկուելով քննեցին Զօրանոցը և յայտարարեցին թէ հնչ պարի պէտք է անցնի որ կարելի ըլլայ հան բնակութիւն հաստատել: Ինչոր չարղիւր թիւրք իշխանութիւնը նոր զինուորներ զրկել, ու ասոնք ալ հեղաշեւտ կը մեռնին:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՃԱՆԿԻՒԵԱՆ

Արեւայի բանտերուն մէջը եօթը տարի փոստիկ ետքը այսօր Էրեւոյս կը գտնուի այն որ հայ ժողովրդին ազատութեան անդրանիկ մարտին քաջարի զբոլակափէր հանդիսացաւ:

Յարութիւն Ճանկիւեան 1890 յուլիս 13 ի Հնչակեան մեծ բողոքին օրը խլկալս պատերազմադր եղաւ և տեղն ու տեղը իսկ ձերբակալուելով մահուան դատապարտուեցաւ զինուորական առեւանգ: Այս վճիռը փոխուեցաւ չղթայակալ մշանջեանական բանտարկութեան: Անկէ ի վեր քանի մը անգամ թէն ընդհանուր մոռացում հռչակուեցաւ թիւրքերէն մէջ Էրեւոյական ճնշումով, սակայն Ճանկիւեան կը մնար իր չղթանեւրովը պրկուած: Այս անգամ իր անունն ալ ազատ արձակուողներու ցուցակին մէջ անցաւ, իր ծննդավայրը, Վան, զրկուելու որոշումով, այսինքն ճամբան ոչնչուցրնելու վտանգով: Ճանկիւեան բաւական ճարտիկ գտնուելով ինքզինքը նեղեց կիպրոս ուսկից անցաւ Եփեսոս և անկէ Բարիկ ուր կը գտնուի հիմա և կը պարմանէ իր խանգարուած տողջութիւնը:

Մարմնով թէն տկարացած, Ճանկիւեան կը մնայ հոգով անընկճելի, սրտով խանգարուած, մտքով հաւատացեալ յեղափոխականը:

ՄԵՐ ՏՊԱՐԱՆԸ

Հնչակեան Կուսակցութիւնը հիմա նորէն սնի Լսնտոն իր օտարանը որ հեռոջեալ պիտի ճոխանայ և ուրկէ Պաշտօնաթիւրքէն շատ ուրիշ հրատարակութիւններ ալ հրապարակ պիտի ելլեն: Կուսակցութիւնը շատ նպատաւոր արջաբաններով գիւրգիւթներ պիտի ընծայէ ամէն յառաջդիմական ու ազատամիտ դրապիւններու մոտեց. ու և է տարաբանի գաւ իրենց առջև փակ կը դնեն քաղաքական կամ կոնստական պատճառներով:

Կուսակցութեան եղած վերջին նուիրատուութիւնը ընէ ցուցակը պիտի հրատարակենք յաջորդ թիւով:

ՏՊԱՐԱՆ ՀՆՁ. Կ. ԻՍՏԱՆԻ ԹԻՒՆԱՆ